

An Analysis of the Educational and Didactic Aspects of Talibov's "Safineh-ye Talebi"

Ali Asghar Hamzeh Shalamzari¹

Khodayar Mokhtari²

Abstract

In this research, the book by Mirza Abdul Rahim Talibov Tabrizi (1250-1328 AH), the most prominent intellectual of the Iranian Constitutional Revolution era, is examined. The objective of this study is to analyze the educational and didactic aspects based on specific indicators. The core areas of educational objectives, the target audience, the role of discourse in education, the element of experience, and the learner have been meticulously scrutinized. Ultimately, the evidence revealed that through the study of "Safineh-ye Talebi," practical and scientific ways of life, methods for social interaction, association with relatives and friends, standing against ignorance and poverty, perseverance against adversities, the struggle against hypocrisy, and dozens of other similar topics are taught to the audience. This book is presented as a collection of practical stories with a patriotic inclination, possessing educational and didactic dimensions with content that was distinct for its time. In addition to an emphasis on modern education for children and adults in the manner of the "science of civilized nations," it argues about using the most advanced technologies in order to build the ideal society. In this essay, it is intended by the authors that four key indicators—enlightenment, advocacy for the masses, education, and social criticism—be analyzed.

Keywords: Safineh-ye Talebi, Education, Didacticism, Talibov.

¹ Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Shehrekord University, Chaharmahal and Bakhtiari, Iran. hamzehshalamzari@gmail.com

² Ph.D of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. khodayarmokhtari@gmail.com

واکاوی جنبه‌های تعلیمی- تربیتی سفینه‌ی طالبی طالبوف

علی‌اصغر حمزه شلمزاری^۱

خدایار مختاری^۲

چکیده

در این پژوهش، کتاب احمد میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی (۱۳۲۸-۱۲۵۰ ه.ق) بزرگ‌ترین متفکر عصر انقلاب مشروطیت ایران بررسی شده است. هدف از این پژوهش واکاوی جنبه‌های تعلیمی- تربیتی بر پایه نشانه‌هاست محورهای اهداف آموزشی، جامعه هدف، نقش کلام در آموزش، عامل تجربه و تعلیم گیرنده با ژرف اندیشی دقیق مورد بررسی قرار گرفته است. در پایان، شواهد به دست آمده نشان داد با مطالعه سفینه طالبی، راه و رسم زندگی عملی و علمی، تحصیل شیوهی برخورد با اجتماع، معاشرت با خویشان و دوستان، مبارزه با انواع جهل و فقر، استقامت در برابر ناملایمات، پیکار با نفاق و ریا و ده‌ها مطلب دیگر از این قبیل را به مخاطبان آموزش می‌دهد و در شکوفایی استعدادها و تربیت مؤثر است. این کتاب به عنوان یک مجموعه داستان عملی گرایش به وطن دوستی با ابعاد آموزشی و تربیتی با محتوایی متفاوت از زمان خود است. که علاوه بر تأکید آموزش نوین در تعلیم و تربیت اطفال و بزرگسالان به شیوهی "علم ملل متمدنه" با گفتمان پیشرفت تکنولوژیک جامعه همراه با نقد به سوی جامعه‌ی ایده آل نظر دارد. نویسندگان در این جستار برآنند که چهار نشانه‌ی شاخص، همچون؛ روشن‌گری، حمایت از توده‌ی مردم، آموزش و تربیت و نقد اجتماعی را واکاوی نمایند.

کلید واژگان: سفینه طالبی، تعلیم، تربیت، طالبوف.

^۱ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شهرکرد، چهارمحال و بختیاری، ایران. hamzehshalamzari@gmail.com

^۲ استادیار دانشگاه فرهنگیان. khodayarmokhtari@gmail.com

۱. مقدمه

کیفیت تعلیم و تربیت یکی از بنیادی‌ترین موضوعات آموزشی، فرهنگی و اجتماعی هر کشور است. آموزش در ایران قبل از مشروطیت بیشتر به صورت سنتی صرف و با عواملی همچون؛ نامناسب بودن مکانهای آموزشی، ناهمخوانی مواد درسی با سن شاگردان، (موسوی، ۱۳۶۷) تنبیه‌بدنی و آزار نوآموزان (راوندی، ۱۳۶۹)، طوطی‌واری مطالب درسی و نادرست، بسیار نارسا بودن همراه بود.

در قرن سیزدهم هجری ایرانیان رفته رفته با فرهنگ و تمدن غرب آشنا شدند. عباس میرزا پسر فتحعلی شاه از نخستین کسانی بود که از پیشرفت‌های علمی در مغرب زمین آگاهی یافت و با آوردن چاپخانه در تبریز وسیله طبع کتاب و روزنامه را فراهم آورد، ظهور مردی یگانه همچون؛ میرزا تقی خان امیرکبیر و اندیشه‌های بلند او در زمینه‌ی اصلاحات مختلف و خاصه تأسیس دارالفنون که یکی از بزرگترین اقدامات او بود، در فضای آموزشی تحول و دگرگونی ایجاد شد. (حاکمی، ۱۳۷۵)

سفرهای سیدجلال الدین اسدآبادی، ترجمه‌ی مکالمات و نمایشنامه‌های میرزا فتحعلی آخوند زاده، رسالات و اشعار میرزا آقاخان کرمانی و نوشته‌های آزادی خواهانه شیخ احمد روحی و انتقادهای زین العابدین از شیوه‌ی آموزش و در نهایت، میرزا عبدالرحیم طالبوف در آثار خود از جمله کتاب احمد یا سفینه‌ی طالبی، مواد و برنامه آموزشی مدارس جدید را تشریح می‌کرد و ضمن ارائه انتقادات بسیار راه حل‌هایی را جهت بهبود وضعیت آموزش ارائه می‌داد.

این موضوع که چه روش‌هایی برای تعلیم و تربیت مفید است از عوامل بنیادی کل جوامع است و در طول تاریخ همواره مورد واکاوی و تحلیل است. باندکی تأمل در کتاب‌های چون نصاب الصبیان، قابوس نامه گلستان و بوستان بحث درخصوص شیوه آموزش مطرح بوده است.

کتاب احمد طالبوف از جمله مکتوبات ادبی است که در شیوه‌ی آموزش و تربیت نگاه متفاوتی را در مورد آنچه کودکان باید بیاموزند، نسبت به نگاه رایج زمان خود مطرح می‌کند

مباحث طراحی شده در این کتاب شامل توضیحات در خصوص نهی عبادت مذاهب، چطور ساخته شدن مداد، خط هیروگلیفی، اجزاء ترکیبی دندان حیوان و انسان و ... است که از دیدگاه نوین نسبت به دوره‌های قبل، از جایگاه ویژه‌ای در تاریخ ادبیات کودکان در برانگیختن درون‌مایه‌ی علوم در قالب داستان، جلوه‌گری می‌کند.

طالبوف در سفینه‌ی طالبی با مقایسه‌ی نظام آموزشی ایران و دیگر کشورها سعی در آسیب شناسی گفتمان حاکم بر نظام آموزشی ایران داشت و اعتقادی عظیم به علم داشت و از این رو قسمت زیادی از عمر و تلاش خود را بر سر نشر علم گذاشت و هدفش این بود که مردم میهن خود را به فکر کردن و چون و چرا گفتن وادارد؛ آنان را به مسائل تازه آشنا سازد و برانگیزد تا در راه زندگی نوی گام بردارند. کتاب احمد تنها یک کتاب ساده‌ی علمی نیست بلکه یک کتاب اجتماعی نیز هست و انباشته است از اعتقادات اجتماعی و

شرح عقب ماندگی‌های ایران و تصاویری خیالی از جامعه‌ی متمدن آینده که سرانجام باید جای ایران عقب مانده‌ی آن روزی را بگیرد.

۱-۱. بیان مسأله

هدف اساسی طالبوف تبریزی در نوشته‌های خود به ویژه کتاب احمد، بیداری ایرانیان و آشنایی آنها با جهان نو بود و علم برای طالبوف ارزش وزینی داشت به اندازه‌ای که نیک بختی انسان را دستیابی به دانش و فن آوری می‌دانست. فریدون آدمیت می‌گوید: «او آزادمنش و گشاده دست بود، بیدار دل و با فضیلت اخلاقی، ...».

در بیان اندیشه‌های اجتماعی روی هم رفته دلیر بود و در انتقادهایش گاه خویشتن دار...» (آدمیت، ۱۳۶۳)

گفتنی است که، در محور پژوهش حاضر، سنجش و واکاوی جنبه‌های تعلیمی- تربیتی در توسعه و تحول آموزش و تربیت است که با نیازهای ذاتی فراگیران ارتباط مستقیم و غیر مستقیم دارد. شیوه خاص طالبوف تبریزی تلاش برای اصلاح سیستم آموزشی- تربیتی است.

۲-۱. پیشینه‌ی تحقیق

درباره‌ی کتاب احمد طالبوف تبریزی

کتاب احمد یاسفینه‌ی طالبی در دوره قاجار برای اصلاح سیستم آموزشی- تربیتی کودکان در ایران یکی از گام‌های نخست بود. این کتاب گفتگوی پدری است با فرزند پنداری خود در موضوع‌های مختلف علمی به زبان ساده و قابل فهم اطفال نگارش شده است که نویسنده، علوم و کشفیات و اختراعات گوناگونی را که از روی کتب درسی در دسترس داشته است در معرض دید «نسل ایرانی روزگار خود قرار می‌دهد و با اکتشافات، مظاهر، آثار علوم و تمدن اروپا آشنایی دارد.» (آرین پور، ۱۳۷۲)

در این کتاب، طالبوف پدر خانواده و احمد فرزند هفت ساله است که پدر به علت ناشایسته دانستن معلم‌های مکتب قصد ندارد تا سه سال دیگر احمد را به مکتب خانه بفرستد. در هر صحبت این کتاب احمد فرزند خانواده از پدر خود در زمینه‌های مختلف علمی، پرسش‌هایی مطرح می‌نماید. برای تحلیل و واکاوی این اثر ارزشمند و نگاه هرمنوتیک گونه به این کتاب ارزشمند در ادامه به چند روایت معتبر در مورد قالب نوشتاری و جنبه‌های مختلف بیان می‌شود.

در مورد قالب نوشتاری محمد تقی بهار در سبک شناسی جلد سوم: «طالبوف کتاب احمد را که اصول علمی جدید را به وسیله "صحبت" به زبان ساده می‌نوشت و در خارج چاپ کرد.» (بهار، ۱۳۷۰)

یحیی آرین پور در جلد یک از صبا تا نیما این چنین می‌گوید: «کتاب احمد اگر چه یک رساله‌ی آموزشی است، میدان برای جولان قله و تصویر صحنه‌های گوناگون او تنگ است، با این همه از عبارت زیبا و با شکوه خالی نیست» (آرین پور، ۱۳۷۲).

رشید یاسمی به نقل از تاریخ ادبیات کودکان می‌گوید: «کتاب احمد یک دور علم الاشیاء و ساده است...» (محمدی، ۱۳۸۶)

محمد هادی محمدی، از آن با نام «نخستین کتاب غیر داستانی برای کودکان» نام بوده است (محمدی ۱۳۸۰).

در جایی دیگر می‌گوید: «کتاب احمد اگر چه در گونه کتاب‌های غیر داستانی جای می‌گیرد. اما به سبب دارا بودن بافت روایی از جنبه‌ی داستان نیز می‌توان به بررسی شخصیت پردازی، طرح، زبان، توصیف‌های زیبا شناسی، موضوع و درون مایه آن پرداخت «همان».

کریستف بالایی، در کتاب پیدایش رمان فارسی می‌گوید: «کتاب احمد به صورت روزنامه، خاطرات را نگاشته است، اما با ویژگی خاص، روزنامه حساب روزها را نگه می‌دارد و شخص هر روز آن چه را انجام داده، افکاری را که به ذهنش رسیده، مکالمات و ملاقات‌هایش را در آن می‌نویسد پس این نوع، شکل ادبی تکه تکه و گسسته دارد... کتاب احمد را باید در این ردیف دانست...» (بالایی، ۱۳۷۷).

این کتاب از نظر محتوایی نیز حائز اهمیت است، از صحبت اول با کعبه چیست؟ مکه و کعبه کجاست؟ مذاهب عمده کدام است؟ زبان‌هایی که دارای علم و ادبند چند است؟

آقای احمد با گربه صیادی می‌کند. شروع می‌شود و با صحبت هجدم با موضوعاتی همچون؛ ابریشم معدنی و پارچه‌ها بافته از او، شرح بالون و تفضیل تاریخ او، احوالات «بلانشار» فیروزه فروش خراسانی، معدن فیروزه و اجزای ترکیبه اصل و بدل آن تلقی در میان تبریز و طهران، و مباحث علمی کتاب زیر است.

- ✓ ذکر مختصری از حالت متمولین اروپا،
- ✓ صدا و شرح اسباب ناقل صدا، قاعده‌ی تحصیل
- ✓ گاز مولد آلماء برای امتحان
- ✓ ماسدونت و ماموت قبل از طوفان،
- ✓ اجزای ترکیبه دندان حیوان و انسان
- ✓ مدرسه کوران در پاریس، آهوی مشکزی

۲. بحث و بررسی

۲-۱. جنبه‌های آموزشی تربیتی کتاب احمد

۲-۱-۱. نشانه‌ی روشنگری به شیوه ساده

در این اثر سترگ به رازگشایی پرسش و جواب به روی کتاب، روشن‌گری ذهن برای تعلیم علوم و فنون مختلف که به گستردگی به وطن دوستی، عشق به ملت، ملت‌خواهی و تربیت نیروی انسانی عاشق اشارت دارد از جمله در مقدمه‌ی کتاب احمد در بیان هدف نگارش کتاب خود، احمد طالبوف تبریزی این‌گونه می‌نویسد:

«در این عصر که انوار معرفت روی زمین را فرا گرفته، مگر وطن عزیز ما که بدبختانه به واسطه‌ی پاره‌ای اسباب نگفتنی از این فیض محروم ماند، سهل است که ابواب تعلیمات ابتداییه سؤال را نیز بر روی اذهان کودکان بسته‌اند، بنابراین محض وجه ملت‌خواهی خواست کتاب به عنوان سؤال و جواب که حاوی مقدمات مسائل علوم و فنون جدید و اخبار صحیحیه از آثار قدیمه باشد. از زبان

اطفال در لباسی که متعلمان را به کار آید و مبتدیان را به غیر افزایش، ترتیب بدهد. شاید بدین واسطه ذهن ابنای وطن در ابتدای تعلیم فی الجمله باز و روشن شده در آتیه از برای فنون عالیّه مستعد شوند.»

(طالبوف، ۱۳۱۹).

طالبوف تبریزی با هدف اصلاح گرایانه نسبت به جامعه آموزشی زبان خاصی را به دنبال داشته است و ابنای وطن خویش را با تدقیق مد نظر دارد و با زمینه‌های تربیتی و تعلیمی، نجات وطن از عقب ماندگی و تاباندن انوار معرفت را با اتساع ژرف که همان شناخت علوم مختلف است و با مهارت آموزشی پی گیری نموده است اما با آگاهی از لابه لای کتاب احمد می‌توان دریافت که طالبوف تبریزی در کتاب احمد هدفی جز روشن گری با شیوهی ساده کردن علوم به زبان کوکان و سؤال و جواب نداشته است.

۲-۱-۲. نشانه حمایت از توده‌ی مردم

نشانه‌ی علاقه‌مندی به تعلیم و تربیت توده‌ی مردم جامعه هدف متعلمان مبتدیان و ابنای وطن در ابتدای تعلیم همان کودکان است اما با ژرف نگری در مطالعه عمیق این کتاب شاهد گنجانده شدن نشانه‌های همچون انتقادات اجتماعی و سیاسی در لابه لای متن هستیم و لذا نمی‌توان این اثر را صرفاً یک کتاب برای کودکان به حساب آورد و توده مردم آن روزگار مخاطب جدی ایشان بوده است که نیاز به روشننگری دارند. این موضوع که طالبوف تبریزی در انتهای افاده‌ی مخصوصه‌ی کتاب خویش از عموم مطالعه کنندگان امید اصلاح دارد. نشان دهنده اصلاح توده مردم است و در کوکان خلاصه نمی‌شود و یک طیف آموزش گیرنده (کودکان و بزرگسالان) تعریف شده است. طالبوف قانون‌مداری را برای حمایت از توده‌ی مردم اساس تمدن می‌داند و اعتقاد دارد قبرستان‌ها زمانی به گلستان مبدل می‌گردد که قانون زیربنای سلطنت و دولت قرار گیرد بر این پایه در کتاب این گونه می‌نویسد:

«پس از بیانات سابقه نتیجه حاصله‌ی ما این شد که هر جا **قانون** نیست اساس منافع نیست، هر جا تمدن نیست وحشت است، هر جا وحشت است سعادت و برکات نیست، پس هر جا قانون نیست، سعادت و برکات نیست. این قانون، که حکما آن را سعادت و برکات می‌نامند و معنی آن چنان که گفتیم عبارت از ترتیب تشخیص درجات حقوق و حدود است، در میان هر ملت که وضع شود انوار درستی قول، نیکویی فعل، اطمینان مال و جان، محبت عامه، مساوات تامه، انتشار معارف معنی تدین، وطن دوستی، سلطان پرستی، سادگی در وسایل زندگی، ترقی صنایع، تزئین ثروت عمومی، رونق تجارت و... لهذا از سعادت این همه نتایج حسنه که شمردیم برکات ملی تولید گردد آن وقت معنی «و یملاء الله الارض قسطاً وعد لا بعد ما ملئت، ظلماً و جوراً» نقاب از چهره‌ی غیب خود براندازد، آب رفته به جوی باز آید، قبرستان‌ها مبدل به گلستان گردد...»

(طالبوف، ۱۳۱۹)

۲-۱-۳. نشانه شیوه‌ی آموزش و تربیت

با دقت در صحبت‌های احمد طالبوف، آموزش معلم- محور روش غالب این کتاب بوده است. آموزش معلم- محور به آموزشی گفته می‌شود که در آن فعالیت‌های آموزش و یادگیری عمدتاً به وسیله معلم

هدایت می‌شوند در این روش، نقش معلم، نقشی آشکار است. معروف‌ترین روش آموزش معلم-محور روش سخنرانی نام دارد که شناخته شده‌ترین روش آموزشی و تربیتی در سراسر جهان است. (سیف، ۱۳۸۷).

طالبوف با آشنایی با فنون تدریس ابزار آموزش همان پرسش و پاسخ است. که مشابه به شاخه سخنرانی است که جواب تمام مسائل و سؤال‌ها نزد معلم است و با توضیحات اوست که برای کودکان و توده‌ی مردم گره‌گشایی می‌شود و کلیه‌ی مراحل آموزش برپایه سخن و کلام، توضیحات کلامی به این صورت که تمامی سؤالات احمد به وسیله‌ی پدرش توضیح داده می‌شود. طالبوف در قسمت‌های مختلف کتاب احمد علم و آگاهی و رسیدن به یقین را از اصول اصلی تعلیم می‌داند که منجر به پرورش قوای روحانی خواهد شد. و اعتقاد راسخ داشت که هرکس باید مستقیم به یقین خود عمل نماید و هرگز تقلید کورکورانه عمل دیگری را که مخالف عقل اوست جایز نداند... همه کس می‌دانست که او... هیچ وقت خلاف یقین خود ننمود و در زیرنویس صفحه‌ی ۲۲۸ کتاب سفینه‌ی طالبی مطلب را بدون ایما و اشاره با صراحت بیان می‌نماید.

«این دو کلمه‌ی مختصر، خلاف یقین خود ننمود» آن قدر معنی دارد که اگر به همه‌ی کارهای آدمی میزان شود غیر از او نه حرکتی لازم است و نه علمی و نه عملی. در بادی نظر خیلی غریب می‌آید که فلان حکیم به یقین خود عمل می‌نمود، یعنی چه؟ کیست در دنیا به یقین خود عمل نماید: بعد از آنکه درست متوجه شد می‌فهمد که در دنیا کسی که به یقین خود عمل می‌نموده است بسیار اندک و به جز مردان خدا و دیگران نبوده‌اند. و مرتبه‌ی یقین جز اشخاص معدود کسی را دست نداده و هیچ کس به یقین خود عمل ننموده و نمی‌کند. پس یقین معروف ما ایقان حسیات ما است اگر چاه را ببینیم نمی‌افتیم و اگر جهنم را نبینیم نمی‌ترسیم و گرنه آنچه ما یقین نامیده‌ایم نه ظن است بلکه سوءظن است.

(طالبوف، ۱۳۴۶)

یکی دیگر از شاخص‌های طالبوف در کتاب احمد تعلیم و تربیت به زبان نرم است و مبانی خداشناسی و توحید را با طرح پرسش‌های مستمر تبیین می‌نماید، از جمله در معنی عبادت این گونه مطرح می‌کند:

«گفت پس چرا همیشه رو به این طرف می‌کنی (قبله را نشان داد) مگر خدا در این طرف است؟ گفتم خدا در هیچ طرف نیست، او مکانی نباشد، همین که بانیان هر مذهب برای مشخص نمودن آداب عبادت یک طرف را برای پیروان خودشان قرار داده است که رو به آن طرف ایستاده و با حرکات مختلفه رسم عبادت را معمول می‌دارند. این طرف که من متوجه شده‌ام طرف شهر مکه و خانه کعبه است که قبله‌ی مسلمانان است... و در نهایت به او گفتم تو هنوز طفلی، چون به حد رشد بررسی تو را تعلیم می‌دهند»

(طالبوف، ۱۳۴۶)

۲-۱-۴. نشانه‌ی نقد اجتماعی

طالبوف در کتاب احمد با تمرکز بر موضوعات جامعه‌شناختی در جامعه‌ی معاصر به‌ویژه باتوجه به بی‌عدالتی‌های درک شده به نقد مباحث اجتماعی ایران گریزی می‌زند و با صراحت کامل به جامعه‌ای که

دارای ساختار ناقص اجتماعی است اشاره دارد که این ساختمان معیوب داعیه موضوعی علمی ناقص خواهد شد. در مقدمه این کتاب این گونه می‌نویسد:

«انسان آن روز انسان شد و تکلیفان الهی بر او آن وقت وارد گشت که لفظ چون و چرا گفتن و ماهیت هرچیزی را جستن گرفت.»
(طالبوف، ۱۳۴۶)

روحیه‌ی انتقادی و جست‌وجوگری را در ذهن مخاطب به‌ویژه معلمان و مربیان به‌عنوان عامل توسعه و ترقی دائماً گوش‌زد می‌نماید و برعکس اگر مربیان دانا و توانا نباشند نقش مخربی در متعلمین خواهند داشت و پرسش‌گری و مطالبه‌جویی را محور ترقی معارف، آزادی افکار می‌داند:

«هر طفلی به‌محض اینکه به زبان می‌آید، برحسب یک تعلیم الهی هرچه را می‌بیند از حقیقت و سبب آن جويا می‌شود.»
(طالبوف، ۱۳۴۶)

در قسمت دیگری از کتاب احمد افتتاح سؤال و پرسش را مهم و ضروری می‌داند:

«علمای پیشین که در زمان خود آن‌همه سمند سعادت در میدان معرفت جهان جهانیدند و عالم را از انوار علم و هنر روشن ساختند و علوم و فنون اعصار اخیر، نتیجه‌ی آثار ایشان است به‌واسطه‌ی این بوده که متعلمین خود چنان میدان مناقشه را باز کرده و فراخوانی سؤال و جواب را وسعت داده بودند که شاگردان ایشان هرگاه عقاید استاد خود را از روی براهین و دلایل رد می‌نمودند و مشکلی برخلاف **استاد خود** اخذ می‌کردند بیشتر طرف تحسین و مورد آفرین **استاد خودشان** واقع می‌شدند زیرا که به‌خوبی دانسته بودند که سبب ترقی معارف، آزادی افکار و افتتاح پرسش‌های دیگر خواهد بود.» (طالبوف، ۱۳۴۶)

طالبوف در جابه‌جای این اثر ارزشمند تعلیمی-تربیتی به نقد و نقادی می‌پردازد تا جایی که نقد اجتماعی او بوی نقد سیاسی جهت حل مشکلات آموزشی می‌دهد ازجمله نقد از اوضاع ناقص دستگاه تعلیم و تربیت به‌گونه‌ای که از بی‌اعتنایی بزرگان شکوه سرمیدهد.

«احمد آزرده‌خاطر و ساکت شد. همه‌کس را معلوم است که پدر مهربان با طفل قابل و شیرین خود مشکل بتواند از خواهش ممکنه مضایقه نماید. چه بکنم، عیب دستگاه تعلیم ما، مرا مجبور نمود که خواهش او را به‌عمل نیاورم. اطفال سایر ملل روی زمین حروفات زبان خودشان را به بازی یاد می‌گیرند تا رفتن مکتب. نوشتن و خواندن را در کمال سهولت تحصیل می‌نمایند. **برخلاف اطفال وطن ما، که از صعوبت الفبای ما، بعد از پنج سال نمی‌توانند کلمه‌ای را درست بخوانند. افسوس که بزرگان ما در اصلاح معایب این مسأله‌ی مهمه، که روح ترقی ملتی و حفظ حوزه‌ی مذهب اسلام است به‌قدر ذره‌ای اعتنا ندارند و قابل تذکر نمی‌دانند.**» (طالبوف، ۱۳۴۶)

یکی از مهم‌ترین نقدهایی که طالبوف در مباحث اجتماعی خیلی بر آن تأکید دارد، نفاق و ریا است و به‌شدت از کسانی که فقط برای منافع خود ریاکاری می‌کنند و قول و عمل آنها مطابق نمی‌آید گلایه سر می‌دهد به‌گریه‌های احمد تأمل می‌نماید و در این کتاب می‌نویسد:

«...احمد از این مطالب متأثر شد می‌خواست سؤال دیگری بکند... من دم پنجره مشغول خواندن کتاب شدم. **یک‌دفعه از پایین صدای گریه‌ی احمد بلند گردید.** به آن طرف برگشتم دیدم صادق سر چاه با چرخ چوبی آب می‌کشید، از دور سایش میل میان چرخ آتش گرفته، مشتعل گشته است. احمد این را دیده، از ترس می‌خواسته دوان دوان از پله‌ها بالا بیاید افتاده است. رفتم پایین از

زمینش برداشتم، گفتم چرا چنین تعجیل کردی که بیفتی. تو که همیشه به دیگران نصیحت می‌دادی و به آهسته روی و آرامی بالا آمدن را وصیت می‌کردی، چرا خودت عمل نمودی؟ **هر کس قول و عمل او مطابق نیست نصایح او هرگز مؤثر نمی‌شود و سخنان او را در انظار واقعی نباشد.** گفت صادق آب می‌کشید....

طالبوف در سخن ششم با احمد در مورد نظافت و عالم‌گیر شدن میکروب‌ها در زندگی مردم هم انتقاد می‌نماید:

«احمد گفت آقا از قرار تقدیر شما عالم اسیر این میکروب‌هاست.... گفتم چنین است ... این است که گاهی ملتی که متحد نزول بالا هستند و **خودشان اسباب آن را فراهم می‌آورند**، مسواک نمی‌کنند، ناخن نمی‌گیرند، بدنشان را نمی‌شویند، کثافات را دفع نمی‌کنند....» (طالبوف، ۱۳۴۶)

نویسنده کتاب احمد با مشاهده اوضاع نظافت در ایران و سایر بلاد مشابه به زبان اعتراف رو می‌آورد. وی می‌نویسد:

«اگر به آب مخزین‌های حمام‌های ایران و بعضی از سایر بلاد اسلام، که برای پاکی و تغسیل وضع شده، نظر کنند و یک قطره‌ی آب را با ذره بین ملاحظه نمایند می‌دانند که **ما فوق نا تمیزی چیست؟** و سبب این همه امراض خانه برانداز، که در شهرهای وطن مادر هر چند سال **احداث چندین قبرستان‌های جدید** می‌کنند، از کجا باید جویا شد. و از عوام و خواص کدام ایرانی است که به حمام بروند و **عفونت او را نشنود و بوی کثیف حمام از لباس و بدن او تا مدتی نیاید.**» (طالبوف، ۱۳۴۶)

طالبوف در سفینه‌ی طالبی به دقت در ثبت وقایع و حوادث تأکید دارد و از این موضوع که تاریخ هنوز در وطن ما معنی‌اش مجهول است انتقاد می‌نماید:

«تاریخ در همه‌ی السنه‌ی عالم هست و خواهد بود مگر در زبان فارسی. این عیب بزرگ و نقص کبیر ما وقتی اصلاح می‌شود که کتاب لغتی داشته باشیم به این معنی که لفظ تاریخ هنوز در وطن ما معنی‌اش مجهول است.» (طالبوف، ۱۳۴۶)

البته طالبوف به نقش مطالب از پیش سازمان دهنده و تجربه در آموزش و تربیت توجه کافی دارد و با شور و تحرک که در مخاطب ایجاد می‌کند با پرسش مخاطب و واریسی مشکلات درک دانش آموزان از تجربه وافی و کافی خود در انتقال مباحث تعلیمی و تربیتی کمک می‌گیرد.

در صحبت سوم این کتاب احمد پس از توضیحات پدر در خصوص نحوه‌ی درست شدن مرکب دست به امتحان می‌زند، از لوله‌ی نجاری دوده جمع می‌کند، با پخش شدن دوده‌های روی فرش، اهل خانه به زحمت می‌افتند و سرو صورت احمد سیاه می‌شود: پس از این شکست به دنبال نوشتن با آب پیاز می‌رود. که چشم‌هایش می‌سوزد و به گریه می‌افتد و... طالبوف در پایان این صحبت می‌گوید:

«... خود به خود گفتم یک حرف بی موقع چه قدر مورت زحمت من و دیگران گردید، بعد از این هرگز به طفل چیزی یاد نمی‌دهم که بتواند امتحان کند.» (طالبوف، ۱۳۴۶)

طالبوف تبریزی در سراسر کتاب احمد به هوش و استعداد بالا و غریب احمد اشاره می‌نماید که با صغر سن با بزرگان هم صحبت می‌شود و مکرر سؤال می‌پرسد.

«پسر من احمد هفت سال دارد، ... با صغر سن همیشه صحبت بزرگان و مجالس مردان را طالب است...»

استعداد و هوش غریبی از وی مشاهده می‌شود، هرچه بررسی سنجیده جواب می‌دهد، سخن را آرام می‌گوید، آن چه نفهمد مکرر سؤال می‌کند، بسیار مضحک است، کم می‌خندد و بهانه جزیی کافی است که نیم ساعت بگریزد» (طالبوف، ۱۳۴۶)

با دقت در این نشانه می‌توان اعتراف نمود که طالبوف آموزش و تربیت را به صورت خلق یک اثر ادبی استفاده نموده است و این امر را می‌توان در آشنایی ایشان علاوه بر زبان فارسی و ترکی با ادبیات روسی و اروپایی مشاهده نمود.

«مسلماً طالبوف که در قفقاز زندگی می‌کرد و با ادبیات روسی آشنایی داشت و از طریق زبان روسی که کاملاً بر آن تسلط داشت ... با ادبیات اروپایی در تماس بود». (طالبوف، ۱۳۵۶)

طالبوف تربیزی در اهمیت آموزش و ترویج علم و تربیت اصلاح الفبا را لازم می‌داشت و او در این مورد حتی راه اغراق را پیمود و اصلاح الفبا را تا حد اتحاد مذهب سنی و شیعی دین اسلام بالا برد و به طرز مبالغه آمیزی استدلال کرد که همه چیز باید در خدمت آموزش و آگاهی و تربیت باشد برای این کار جز اصلاح الفبا و ترویج علم راهی وجود ندارد (ر.ک: طالبوف، ۱۳۵۶).

طالبوف در کتاب سفینه طالبی که به عنوان یکی از اولین کتب آموزشی و تربیتی برای نوجوانان در زبان فارسی است به موضوعات علمی، اجتماعی، سیاسی و فلسفی به شیوه انتقاد به جهت تقویت روحیه پرسش گری کودکان و توده مردم می‌پردازد و اعتقاد دارد که آگاهی و آشنا شدن جامعه با دانش و علوم جدید سبب تحریف نگاه انتقادی در جامعه می‌گردد در یادگیری در مخاطب دوچندان خواهد نمود و تنها روش بهنجار رفتار با کودک و حتی توده مردم خواهد شد و در این شیوه سبک و وقایع نوآورانه را بنیان گذاری می‌نماید. چنانچه در مقدمه کتاب می‌نویسد:

«حق سبحانه و تعالی جبلت آدمی را بر آن داشته است که همیشه از پی داشتن اسباب هر چیز برآید و زبان از بهر پرسیدن هر چیز بگشاید. فقط انسان به همین واسطه که جویای سبب می‌شود و از پی استکشاف حقایق اشیاء برآید، موضوع تکالیف شرعی و ممتاز از جانوران وحشی شده است هر طفلی به محض اینکه به زبان می‌آید، برحسب یک تعلیم الهی، هرچه می‌بیند، از حقیقت و سبب آن جویا می‌شود کشف ماهیت آن را می‌خواهد. اگر مربیان و معلمان او دانا باشند و حقایق هر چیز را به او خاطر نشان کنند، به همان طور آنی نهال انسانیت که تازه از دل او سر برزده، نشو و نما گرفته، میوه‌ی سعادت و کام دل بار می‌آورد و آنچه منتظر و سعادت اصلی خداوند متعال درباره آن کمال او به اراده‌ی ازلی مقدر فرموده، به آن مایل می‌گردد، ولی اگر به عکس، مربیان و اولیای آن طفل بیچاره به حکم یک بدبختی آسمانی، مردمانی جاهل و بیخبر باشند، سوزن در چشم دانش و تازیانه بر روی خنگ طلب آن کودک بدبخت زده، چشم بصیرتش را کور و پای سمندش را لنگ ساخته و نهال برومند امید او را از ریشه برمی‌کنند.»

(طالبوف، ۱۳۴۶)

طالبوف اصل روشنگری را بر پایه "سؤال" در کتاب احمد قرار می‌هد و به صراحت نخستین سبب ترقی معارف، آزادی افکار و افتتاح باب سؤالات است و این شیوه را بازی با ذهن کودکان جهت پرسش گری می‌داند که احتمالاً او تحت تأثیر نظریه‌های تربیتی روسو بوده است. روسو در شیوه تربیتی خود که شاید بتوانیم آثار شیوه‌ی تربیتی رمانتیک یا رمانتیسم تربیتی بنامیم.

۳. نتیجه‌گیری

از جمله مشکلات جوامع سنتی تکیه بر عادت‌های نادرست تعلیم و تربیت است که شکل‌گیری چنین عادات از دوران کودکی در بزرگسالی و تا پایان عمر با شخصیت انسان همراهی دارد. با توجه به آنچه گذشت می‌توان ادعا نمود که کتاب احمد یک رمان علمی است که شرح علوم به زبان ساده را با احمد خیالی دنبال می‌نماید و در این اثر ارزشمند ملت‌خواهی، وطن‌دوستی، آشنایی با علم و تمدن جدید غرب امانه اخلاق غربی، گشودن ابواب سؤال به روی کودکان و توده مردم، کاربرد متعلمان و افزایش بصیرت مبتدیان، روشنگری اذهان اینای وطن برای تعلیم و تربیت علوم و فنون جدید با جامعه هدف کودکان و توده مردم با روحیه انتقادگری جهت رسیدن به مقصد نهایی که ترویج علم و آگاهی است، منظور داشته است. و در ادامه چهار نشانگی همچون نقد اجتماعی، روشنگری، حمایت از طبقه عامه مردم، آموزش و تقویت تعلیم و تربیت را به دنبال خواهد داشت که از میان این چهار نشانه آموزش و تربیت و نقد اجتماعی در میان صحبت‌های کتاب سفینه‌ی طالبی در موضوعات علمی و تربیتی بیشترین درصد را به خود اختصاص می‌دهد.

منابع

- (۱) آدمیت، فریدون، (۱۳۴۰)، *فکرآزاری و مقدمه نهضت مشروطیت*، سخن، تهران.
- (۲) آدمیت، فریدون، (۱۳۶۳)، *اندیشه‌های طالبوف*، سخن، تهران.
- (۳) آراین پور، یحیی، (۱۳۷۲)، *از صبا تا نیما*، جلد یک، زوار، تهران.
- (۴) آژند، یعقوب، (۱۳۸۵)، *تجدد ادبی در دوره مشروطه*، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم، تهران.
- (۵) بالایی، کریستف، (۱۳۷۷)، *پیدایش رمان فارسی*، ترجمه مهوش قدیمی و نسرین خطاط، انجمن ایران‌شناسی، تهران.
- (۶) بهار، محمد تقی، (۱۳۷۰)، *سبک شناسی*، جلد سوم، امیرکبیر، تهران.
- (۷) راوندی، مرتضی، (۱۳۶۹)، *سیر فرهنگ و تاریخ تعلیم و تربیت در ایران و اروپا*، هدایت، رشت.
- (۸) سیف، علی اکبر، (۱۳۸۸)، *روانشناسی پرورشی نوین*، دوران، تهران.
- (۹) طالبوف، عبدالرحیم، (۱۳۴۶)، *احمد*، سازمان کتاب‌های جیبی، تهران.
- (۱۰) کسروی، احمد، (۱۳۷۸)، *تاریخ مشروطه ایران*، صدای معاصر، تهران.
- (۱۱) مراغه‌ای زین العابدین، (۱۳۵۳)، *سیاست نامه ابراهیم بیگ یا بالای تعصب او*، حواشی و مؤخره: باقر مؤمنی، نشراندیشه، تهران.
- (۱۲) موسوی، محمد مهدی، (۱۳۶۷)، *خاطرات احتشام السلطنه*، زوار، تهران.
- (۱۳) موسوی، محمد مهدی، (۱۳۹۷)، *سفینه‌ی طالبی (کتاب احمد)*، مدرسه، تهران.
- (۱۴) میرعابدینی، حسن، (۱۳۷۷)، *صدسال داستان‌نویسی در ایران*، نشر چشمه، تهران.